

Asle Bruen Olsen

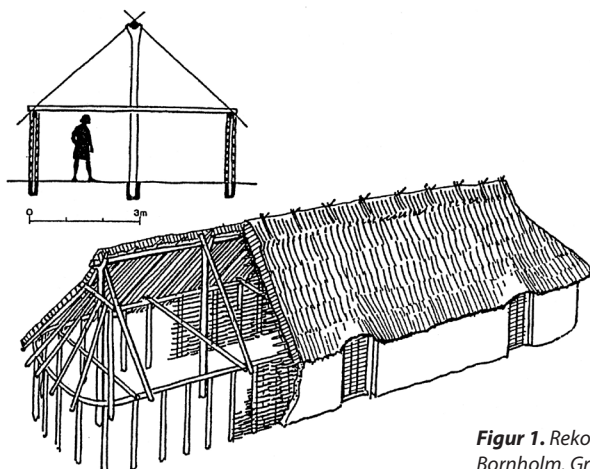
Jordbrukskulturens pionertid på Vestlandet. Hus, åker og territorialitet.

Innledning

Guttorm Gjessing (1943) og Erik Hinch (1956) var ikke så langt fra sannheten da de knyttet det tidligste jordbruk på Vestlandet til de såkalte dolktidsbøndernes ekspansjon. I dag er det likevel grunnlag for å hevde at disse sen neolittiske jordbrukerne ikke var de aller første. Dette har jeg nylig argumentert for på basis av en sammenligning av et etter hvert stort antall radiologisk daterte sene fangstkultur kontekster og tidlige jordbrukskultur kontekster (Olsen, A.B. 2009). Ut fra disse kontekstene må overgangen fra fangst- til jordbrukskultur forklares som en gjennomgripende endring i løpet av MNB, perioden 2700-2350 f.Kr. Dateringene kan tyde på at de første jordbruksbosetninger var etablert i siste halvdel av denne stridsøkskulturens fase, og dermed før den såkalte dolktidsekspansjon (i dag ofte beskrevet som en historisk prosess relatert til Klokkebeugerulturens ekspansjon i Skandinavia, jf. Prescott 2009). Vi kan godt si at endringen skjedde i møtet mellom mesolittisk tradisjon og en neolittisk tradisjon, der den mesolittiske var lokal og den neolittiske var formet av en langvarig utvikling utenfor det vestnorske området. Dette betyr at jordbrukskulturen inntok sin plass på Vestlandet som en ny kulturell «pakke» med den grunnleggende samme ideologi og økonomiske struktur, som de samtidige jordbrukskulturer lenger øst og sør i Skandinavia. Dette representerte et markant brudd med fortiden, og førte til at det vestnorske området ble en del av en større nordeuropeisk kultursfære.

Tidsrammen for jordbrukets pionertid vil kunne snevres inn etter hvert som en får fram data som kan gi grunnlag for å analysere endringer innenfor sen yngre steinalder, men foreløpig må vi nøye oss med å betrakte hele MNB og SN som denne pionertiden, altså en 1000 årig periode fra 2700-1700 f.Kr.

For 20 år siden ble det tidlige jordbruket stort sett utforsket på basis av løsfunn og pollendiagrammer. Det jeg skal fokusere på i dette innlegget er spor etter hus og åker, som vi i vår sammenheng vel må kunne betrakte som nye kilder generert gjennom de siste års forvaltnings initierte undersøkelser. Hensikten her blir først og fremst å presentere en status på hva vi nå kan vise til av slike kilder. Dernest vil jeg med bakgrunn i det vi pr i dag kan se ut fra lokaliseringer av hustufter og dyrkingsspor formidle noen ideer om bosetningsform, jordbrukspraksis og territorialitet.

Figur 1. Rekonstruksjon av toskipete hus, Limensgård, Bornholm. Grafikk Jensen 2001.

De toskipete hus

De toskipete hus er nøye knyttet til jordbrukskultur, og kan innenfor det nordeuropeiske området spores tilbake til båndkeramisk kultur (Nielsen 1997). Typen har mange varianter, men har som grunnleggende konstruksjonsprinsipp at hovedtyngden av taket ble holdt oppe av en rekke takbærende stolper plassert i husets midttakse. I Danmark ble dette den dominerende hus konstruksjon i tidlige neolittisk tid (Nielsen 1993; 1997). Figur 1 viser en rekonstruksjon av et toskipete hus – eller et midtsulehus som danskene kaller det – fra Limensgård på Bornholm, datert til 2700 f.Kr., dvs. tiden rundt overgangen MNA/MNB (Nielsen & Nielsen 1986). I Vest-Norge er det undersøkt 25 lokaliteter (Figur 2) med spor etter rundt 39 toskipete hus, hvorav 21 på Vestlandet (Universitetsmuseet i Bergens forvaltningsdistrikt: Sunnmøre, Møre og Romsdal og Hordaland) og 18 i Rogaland (Arkeologisk museum i Stavangers forvaltningsdistrikt). Utenfor Vest-Norge er det kun kjent tre lokaliteter: En lokalitet med tre tufter på Stensrød, Svinesund i Østfold (Rønne 2005), en lokalitet med to tufter på Nordby, Larvik, Vestfold (Gjerpe & Bukkemoen 2008) og en lokalitet med spor etter minst to tufter på Østre Huseby, Stjørdal, Nord-Trøndelag (Rullestad 2009). I tillegg finnes opplysninger om et fåtall lokaliteter i Øst-Norge med stolpehull datert til sen neolitikum, bl.a. på Torpum ved Svinesund (Rønne 2005). Denne skjeve geografiske fordelingen har nok primært sammenheng med en betydelig høyere tiltaks- og undersøkelsesintensitet i arealer med topografiske forhold for tidlig jordbruksbosetning i Vest-Norge enn i landet for øvrig. De eldste norske toskipete hus er datert med middelverdier som ligger i sen MNB (tidligste datering 3945 ± 40 BP, kalibrert (ett sigma) 2570-2340 f.Kr. på hasselnøttskall fra stolpehull i hus 4, Nordby, Larvik), men de langt fleste har dateringer til sen senneolittisk tid (SN I) og tidlig eldre bronsealder (BA I).

Denne hustypen tolkes generelt som våningshus uten fjøs, og som konstituerende for en jordbrukspraksis med helårlig utebeitende buskap. Det er en gjeldende oppfatning at det var kontinuitet i denne praksisen i de fleste jordbrukssamfunn i Skandinavia helt fram til overgangen mellom periode I og II i eldre bronsealder, ca. 1500 f.Kr. Det toskipete huset ble da avløst av det treskipete grindhuset, konstruert for bolig og fjøs under samme tak. Dette skiftet

Figur 2. Den geografiske distribusjon av alle vestnorske lokaliteter med treskipete hustufter. Grafikk etter Zinsli 2010.

er relatert til en omlegging av jordbruket, trolig som følge av en kombinasjon av klimatisk betingede og menneskeskapte endringer av landskapet (Nielsen 1997). Inneføring av buskap om vinteren la grunnlaget for akkumulering av gjødsel og et mer regulert, permanent og intensivt åkerbruk, og etter hvert også for utnyttelse av sekundære produkter.

Den eldste treskipete hustuft i Norge er lokalisert på Time i Kvåle, Rogaland, og er datert til bronsealderens periode I (Børshem 2005, se også figur 17). På Vestlandet er en treskipet hustuft på Vinje i Stordal datert til bronsealderens periode II (Diinhoff 2000). Disse dateringene indikerer at omleggingen skjedde omtrent samtidig i vårt område som lenger sør i Skandinavia.

Toskipete hus på Vestlandet

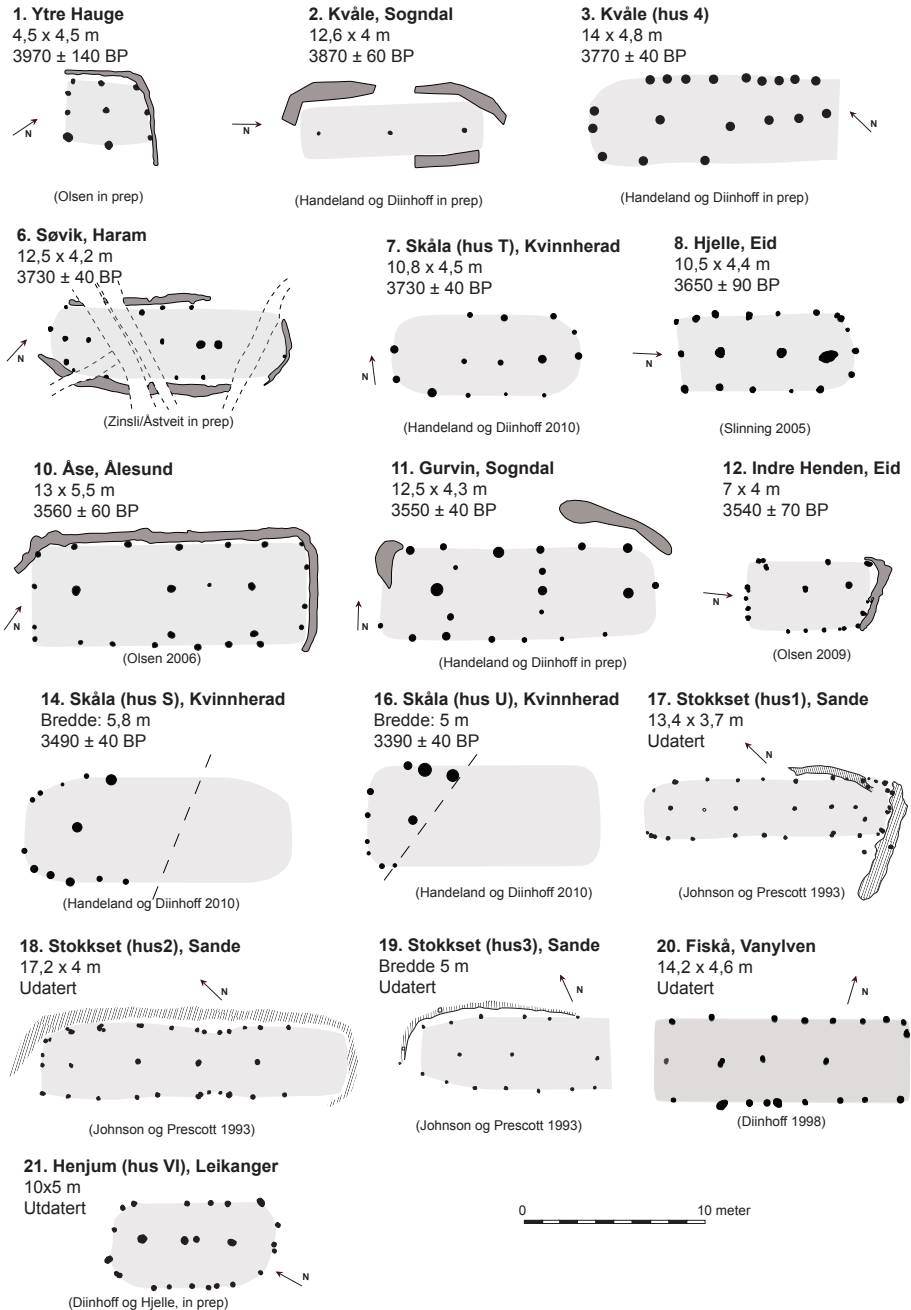
De tidligst kjente spor etter toskipete hus i Norge består av tre overlappende tufter på Stokkset, Sande kommune i Møre og Romsdal. Undersøkelsen ble utført av Egil Bakka i perioden 1952-1955 (Bakka 1955; 1976, Johnson & Prescott 1993). Tuftene ble først påvist ved stolpehull i undergrunnen etter graving av en gravhaug, og deretter avdekket i sin helhet ved manuell fjerning av matjordlaget rundt gravhaugen. Tuftene vakte en viss oppsikt som noen av de første i sitt slag i Skandinavia, men fikk på den tiden likevel ikke noen sentral plass i studiet av tidlig jordbrukskultur. Bakka daterte tuftene til senneolittikum på grunnlag av gjenstandsfunn i stolpehull og husgrøfter.

Figur 3. Tuft av toskipete hus under utgraving. Åse, Ålesund, Møre og Romsdal. Foto A.B. Olsen.

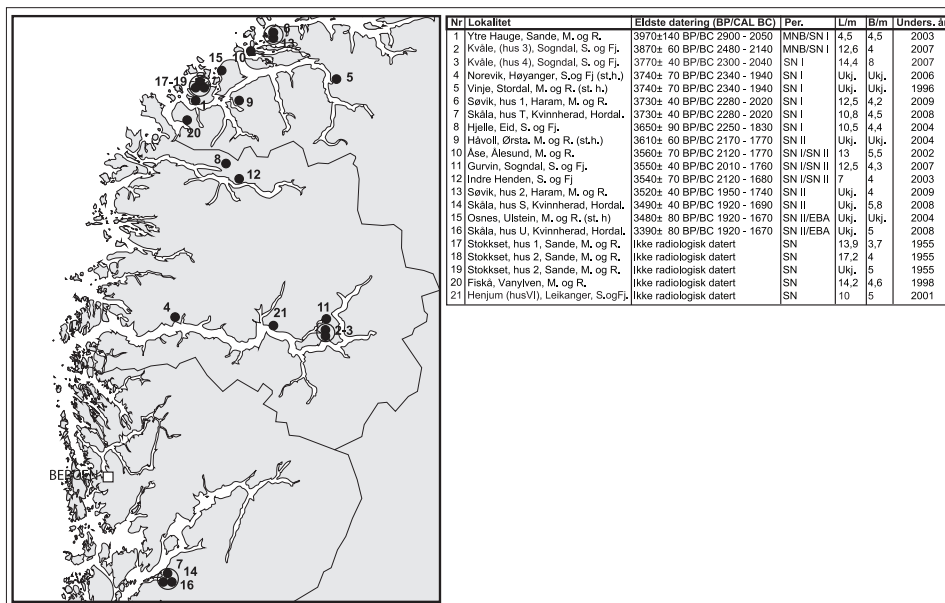
Det var først med de maskinelle flateavdekkningene som begynte 40 år senere at flere slike hus skulle komme for dagen. I løpet av de siste 15 årene er det i forbindelse med forvaltningsinitierte flategravninger avdekket 14 lokaliteter med spor etter 18 toskipete hus på Vestlandet. Tuftene er funnet nokså tilfeldig, sjelden uten indikasjoner på forhånd, og ofte der en ikke hadde forventet det. De representerer derfor et tilfeldig utvalg. Utgravingen av tuften på Åse ved Ålesund var den første som ble radiologisk datert, og som først bidro til å bekrefte Bakkas datering av Stokksettuftene til sen yngre steinalder (Olsen, A.B. 2006, figur 3).

Figur 4 gir en grunnplanoversikt over de hittil kjente toskipete hustufter på Vestlandet fra MNB/SN. Det er et særtrekk i forhold til toskipete hus utenfor Vestlandet at over halvparten av disse tuftene ligger i hellende terreng, enten diagonalt eller på tvers av terrengets fallretning. Samtlige med en slik beliggenhet har dreneringsgrøfter på minst to sider gravd for å lede regn- og smeltevann vekk fra huset. Husenes plassering i skråning har åpenbart hatt en funksjon, men jeg har foreløpig ikke noen klar ide om hvilken. Tuftene er stort sett like brede, mellom 4 og 5,5 m, men varierer i lengde mellom 4,5 m og 17 m. Den kvadratiske

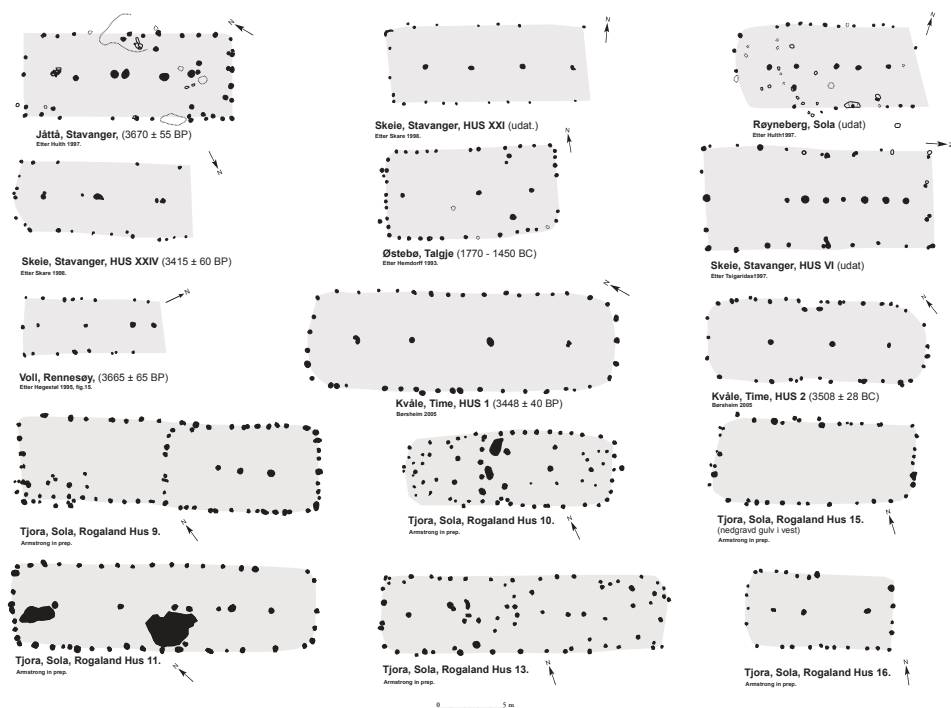
Figur 4. Tufter av toskipete hus på Vestlandet. Grunnplanoversikt. Grafikk A.B. Olsen og R. Børshheim.

tuften på Ytre Hauge skiller seg mest ut. Denne har en radiologisk datering til MNB, og kan muligens antyde en utvikling fra mindre til større bosetningsenheter i løpet av pionertiden. Karakteristiske fellestrekk er forekomsten av 3–5 takbærende midtstolper og forholdsvis tettstilte dypt nedgravde veggstolper. Unntaket her er hus 3 på Kvåle i Sogndal, som må ha hatt grunnere nedgravde veggstolper. Foreløpig har vi ingen klare indikasjoner på rom- eller funksjonsinndeling. Spor etter innganger er identifisert i hus 2 på Stokkset i form av to motstilte inntrukne dørstolper i langveggene.

Figur 5. Lokaliteter med spor etter toskipete hus på Vestlandet. Kart- og tabelloversikt. Grafikk A.B. Olsen og R. Børshheim.

Kart og tabelloversikt over alle lokaliteter med spor etter toskipete hus på Vestlandet er vist i figur 5. I noen av lokalitetene er det ved flateavdekkingene påvist og datert kontekster representert med ett eller noen få stolpehull som må knytte seg til toskipete hus, men som ikke gir grunnlag for observasjon av form og dimensjon. Antallet lokaliteter er selvsagt for få til å kunne tillegges representativitet. Den høyere frekvensen nord på Vestlandet har primært sammenheng med en betydelig større undersøkelsesfrekvens på Sunnmøre og i Sogn og Fjordane enn i Hordaland. Den hyppigere forekomst på Sunnmørsøyene og i de midtre og indre fjordstrøk i Sogn og Fjordane er imidlertid i samsvar med distribusjonen av det betydelig større antall daterte dyrkningskontekster, slik at den geografiske fordeling av de nå kjente tufter nok til en viss grad sier noe om hvor pionerbosetningen var tettest og tidligst etablert.

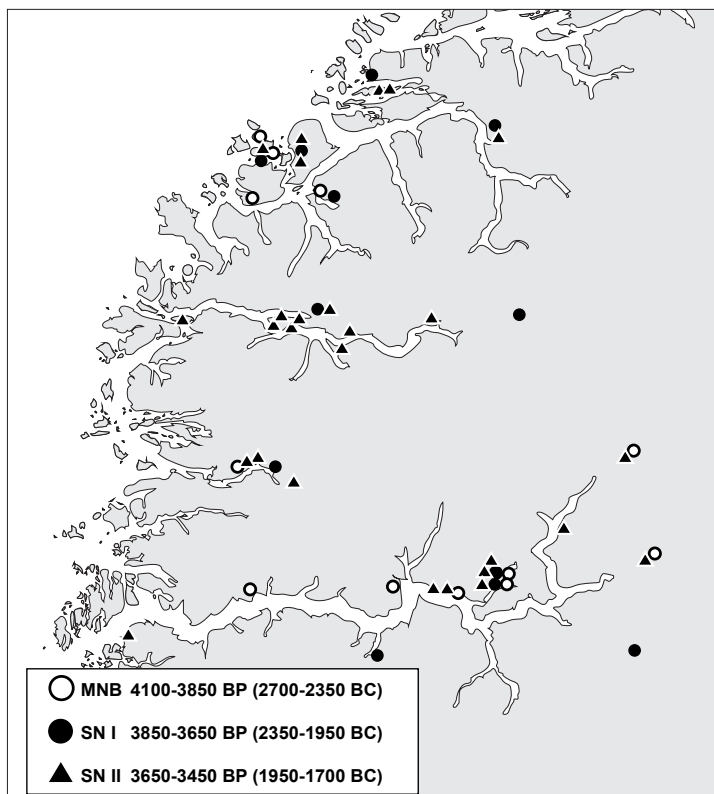
Figur 6. Tufter av toskipete hus i Rogaland. Grunnplanoversikt. Grafikk A.B. Olsen og R. Børshem.

Toskipete hus i Rogaland

I Rogaland er det i løpet av de siste 20 år undersøkt minst 10 lokaliteter med spor etter toskipete hus, de fleste framstilt i grunnplan (se figur 6). Rogalandstuftene er gjennomgående større enn de som er avdekket på Vestlandet, flere godt over 20 m lange og 6-7 m brede (jfr hus 1 Kvåle og husene 11 og 13 Tjora). De som er datert i Rogaland ligger imidlertid sent i tid (SN II/BA I). Vurderes de vestnorske tuftene samlet, kan tendensen til økning i dimensjon over tid muligens reflektere en generell endring i bosetningsenhetenes størrelse i løpet av senneolitikum, men det skal heller ikke utelukkes at Rogalands stort sett mer utpregede jordbrukslandskap ga grunnlag for etablering av større gårdsenheter gjennom hele pionertiden.

Jordbrukskontekstene

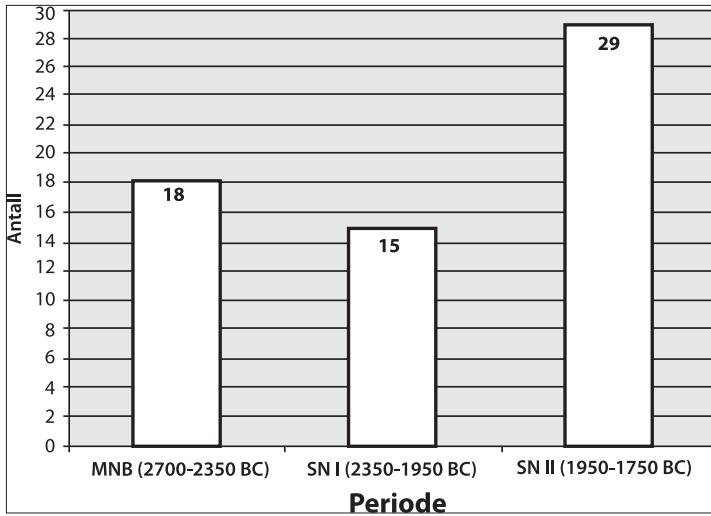
Det vestlandske jordbrukslandskapet er formet i en topografi som har sedimentert de aller tidligste spor etter jordbruksaktivitet i forsenkninger og bakkeknekker, ofte isolert og bevart under raserasjon, eller under dyrkningsedimenter avsatt i senere perioder. Denne typen kontekster opptrer sjelden utenfor det kystnorske området og nesten aldri i for eksempel Sørskandinavia, og utgjør derfor også i større sammenheng en unik kilde til studiet av jordbrukslandskapets utvikling fra de første åpninger og rydninger. Nesten alle flateavdekkinger av vestnorsk jordbruksbosetning har slike sedimentasjoner, og det har siden flateavdekkingene tok til vært en fast strategi å finne fram til og dokumentere profilsnitt

Figur 7.
Jordbrukslokalteter
(hus - og rydnings/
dyrkningsspor)
radiologisk datert til MNB,
SN I og SN II på Sunnmøre
og i Sogn og Fjordane.
Spredningskart. Grafikk
A.B. Olsen og R. Børshem.

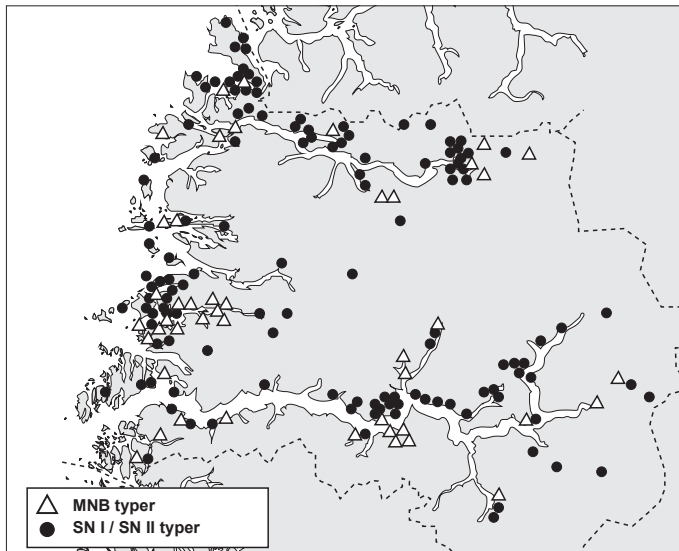
med størst mulig lagoppløsning og tidsdybde, primært med tanke på å relatere strukturer på flaten til konkrete jordbruksspor. Dette betyr at nesten samtlige undersøkte lokaliteter på Vestlandet er representert med de eldste radiologisk daterbare spor etter jordbruk på stedet. De tidligste kontekster datert til MNB og SN består enten av 1-5 cm sterkt trekullholdige sjikt knyttet til brannrydding og beite, og mer markante og humus- og/eller trekullholdige 5-20 cm sjikt som må tolkes som åkersedimenter. De fleste av disse er undersøkt botanisk og bekreftet som jordbrukskontekster ved palynologisk og makrofossil påvisning av korn, fortrinnsvis naken bygg og/eller forekomst av åkerugress og beiteplanter (Hjelle et al. 2006, se også litteraturlistens henvisninger til utgravningsrapporter).

Den geografiske fordeling av daterte jordbrukskontekster fra pionertiden på Sunnmøre og i Sogn og Fjordane er vist i figur 7. Kontekstene i Hordaland tas ikke med da de er for få til å si noe om topografiske/geografiske preferanser. En ser igjen at de eldste lokaliteter er sterkest representert på Sunnmørskysten og indre strøk av Sogn og Fjordane, områder som antas å ha generelt gode geofysiske og geologiske vilkår for tidlig jordbruk. Det er noe overraskende at ytre Nordfjord ikke har gitt dateringer eldre enn SN II, til tross for mange undersøkelser, særlig i Gloppen. Dette kan bety at jordbrukerne etablerte seg senere i dette midtfjordsområdet enn i fjordbunnen og på Sunnmørsøyene lengre ute.

Figur 8. Den kvantitative fordeling av jordbrukslokaliteter datert til MNB, SN I og SNII på Sunnmøre, i Sogn og Fjordane og i Hordaland. Grafikk A.B. Olsen.

Diagrammet figur 8 viser fordelingen av de eldste kontekster fra periodene MNB, SN I og SN II, basert på dateringens middelerverdier. Hordaland er her inkludert. Fordelingen vitner vel først og fremst om at ikke alle deler av det vestnorske området ble til fysisk jordbrukslandskap like tidlig og til samme tid, men at ekspansjonen skjedde i et langt tidsforløp, som selvsagt heller ikke tok slutt i senneolittisk tid.

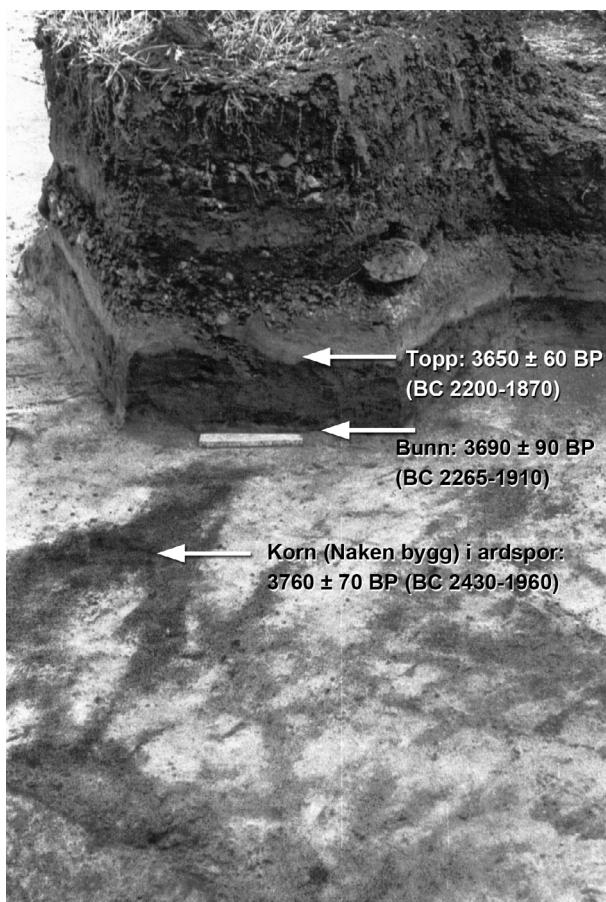

Figur 9. Distribusjon av MNB og SN løsfunn i Sogn og Fjordane (etter Johnsson 1993). MNB: Tykk- og tynnbladete flintøkser og tykknakkede bergartsøkser. SN: Flintdolker, skafthulløkser, skjeformede skrapere, flint spydspisser og flintsigder. Grafikk etter Johnson 1993.

Distribusjonen av løsfunn fra MNB og SN gir trolig et mer representativt geografisk bilde av pionerbosetningen, i figur 9 framstilt for Sogn og Fjordane (basert på Johnson 1993). Det må understrekes at løsfunn ikke uten videre lokaliserer bosetning, da mange av disse kan representere rituelle nedleggelse og andre aktiviteter utenfor bosetningene. Det løsfunddistribusjonen imidlertid klart indikerer, er at ytterkysten av Sogn og Fjordane – kjerneområdet for den tidligere fangstkulturen – ble marginalisert da jordbruket fikk innpass. Flateavdekkinger mangler for øvrig nesten helt i de ytre fjordstrøk av Sogn og Fjordane, særlig i kommuner som Hyllestad, Fjaler og Askvoll. Det lar seg derfor ikke gjøre å evaluere i hvilken grad den relativt høye frekvensen av løsfunn i denne sonen er direkte knyttet til tidlig jordbruksbosetning.

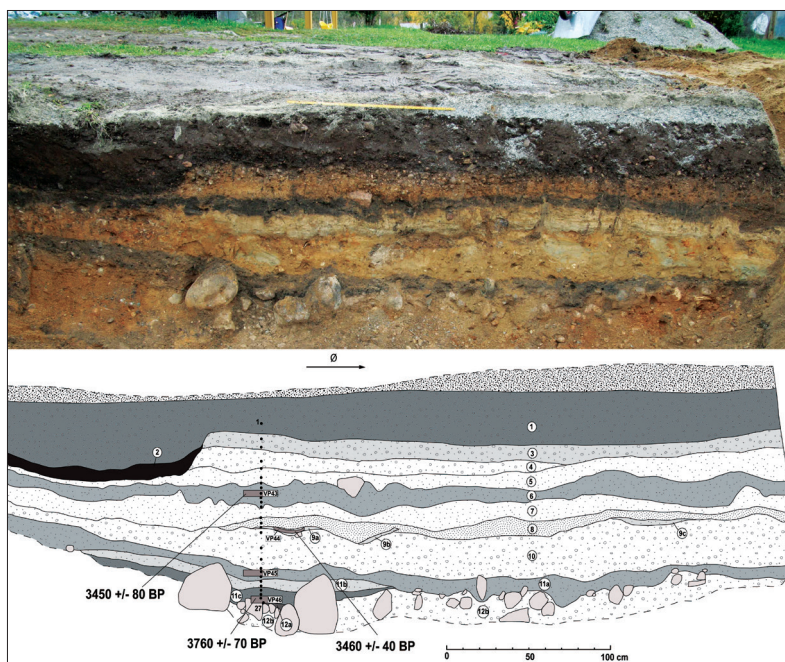
Jordbrukspraksis

Det økte kildetilfanget bidrar selvsagt med ny kunnskap om pionerbøndernes jordbrukspraksis. Variasjonen i det vestnorske landskapet fra kyst til fjell har tidlig lagt grunnlag for utvikling av ulike driftsformer. De nye kilder belyser i særlig grad tilpasningen til jordbruk i de tettere skogvokste områder innover i fjordene. Her skal trekkes fram to lokaliteter som gir viktig informasjon om neolittisk jordbrukspraksis i de indre strøk. Den ene omfatter et senneolittisk

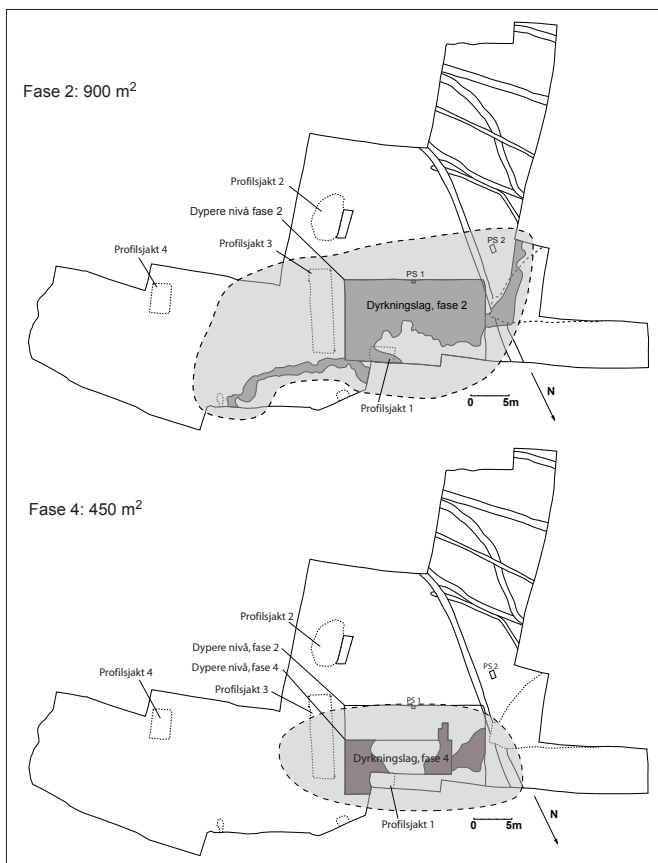
Figur 10. Senneolittisk åker med ardspor. Hjelle, Stryn, Sogn og Fjordane. Foto A.B. Olsen.

åkersediment med tilhørende ardspor som ble undersøkt på Hjelle i Stryn, (Gundersen & Soltvedt 1995). Lokaliteten lå på en slette rett sør for elva Hjelle, like før elvas utløp i Oppstrynsvatnet. En del av åkeren var godt bevart under elveavsetning, der den kunne dokumenteres som et markant opp til 25 cm humusholdig lag med trekull og innhold av forkullet korn, hovedsakelig naken bygg (Figur 10). Denne mektigheten, sammenholdt med kort tidsforskjell mellom topp og bunn, reflekterer en forholdsvis intensiv og stedbunden dyrkningsaktivitet som ikke er forenlig med den gamle oppfatning av de senneolittiske jordbrukere som nomader og svedjere (jf. Prescott 1993; 1995). Enda mer opplysende er lokaliteten Nedrehagen, beliggende på en terrasse like øst for Sogndalselvas utløp (Olsen, T.B. 2007). Her ble det på flaten ut mot terrassekanten påvist tydelige åkerlag avsatt i to ulike faser i senneolittisk tid, adskilt fra hverandre av erosjonssedimenter (Figur 11). Gjennom kombinert sjaktning og avdekking av ardspor i flaten lot det seg gjøre å avgrense begge disse åkrene med rimelig stor grad av sikkerhet. Dette er de første eksempler på horisontal dokumentasjon av senneolittiske åkre. De framstår som uregelmessige og terrengtilpassete, 500 – 1000 m² store og ut fra lagtykkelsene nokså intensivt brukte dyrkningslokaliteter (Figur 12). Det ble ikke påvist spor etter hus, men det er ikke usannsynlig at disse finnes innenfor den smale sonen mellom utgravningsfeltet og terrassekanten. Nedrehagen synliggjorde også grensen mellom åkeren og det området utenfor som er brannryddet til beiteland. Denne manifesterte seg som trekullholdige horisonter som fortsatte oppover skråningen fra der hvor åkersedimentene sluttet (Figur 13). Disse observasjonene viser at åkre og beiterydninger opptrer sammen i et integrert system. Rydningsarealenes størrelse kan foreløpig ikke beregnes ut fra undersøkelser på Vestlandet, men det er i forbindelse med Svinesundprosjektet kartlagt et senneolittisk rydningsrøyssystem på lokaliteten Torpum 9, som indikerer at åkrene sirkulerte innenfor et åpent landskapsrom på minimum 10 mål. Spor etter åkre (flekker) og hus (2 stolpehull) i området er identifisert og datert til tiden rundt overgangen SN I/SN II (Rønne 2005).

Figur 11.
Profilutsnitt,
sjakt 1,
Nedrehagen.
Grafikk T.B.
Olsen.

Trekullhorisontene og de påviste terrengtilpassede åkrene tyder på at jordbrukets pionerfase på Vestlandet ble initiert ved ekstensiv brannrydding av lauvskogen for tilrettelegging av lauv- og gressbeite, førsanking og korndyrking, fortrinnsvis (men ikke utelukkende) i og i tilknytning til bakkeskråninger med naturlig drenering. Ut fra det en vet om det samtidige jordbruk i samme type landskap i Sverige er det sannsynlig at disse tidlige åpningene har hatt karakter av parklandskap, der næringsbalansen ble opprettholdt ved lauvfall og naturlig gjødsling fra beitende dyr. Åkrene ble beitet etter høsting, og således tilført næring. Om åkrene med jevne mellomrom flyttes rundt og dyrkes i en eller annen form for rotasjon, kan et slikt system fungere i en balanse gjennom lengre tid i samme område, kanskje i flere generasjoner dersom åkrene ikke blir for store og beitedyrene for mange. Et slikt «vandrende» jordbruk med små åkre og store gressganger karakteriserer generelt jordbruket i stridsøkskulturenes kjerneområder, og er ikke uforenlig med de spor etter tidlig vestnorsk jordbruk som vi så langt har identifisert (Welinder et al. 1999). Dette er en driftsform som en må anta resulterer i beitetrykk og utpining etter en tids bruk av et område. Nye områder måtte da åpnes i et suksessivt forløp, noe som medførte rotasjoner av hus og bosetning i større sykler. Vi ser altså konturene av et tidlig vestnorsk jordbruk som var ekstensivt og mobilt, men ikke nomadisk eller rent pastoralistisk.

Figur 12. Nedrehagen. Åkerutstrekning fase 2 og 4. Grafikk T.B. Olsen.

Figur 13. Nedrehagen,. Profilutsnitt, sjakt 3. Overgang fra åker til rydning. Foto T.B. Olsen.

Relasjonen hus/åker

Det var av hensyn til pass og skjøtsel trolig normalt at åkrene ble anlagt i boplassens nærområde. Dette ser vi bl.a på Kvåle og Gurvin i Sogndal (Diinhoff & Handeland in prep.). Gurvintufta beliggende på kanten av en terrasse, var i skråningen ovenfor og på sidene omgitt av ardspor (Figur 14). Da det ikke fantes ardspor innenfor tufta, må det her være samtidighet mellom huset og ardåkeren. Det samme kan observeres på den nylig undersøkte lokalitet med seks overlappende tufter fra hus fra senneolittikum og tidlig bronsealder på Tjora, Sola, Rogaland (Niall Armstrong, pers. medd.). Denne nærheten mellom hus og åker sier også noe om at korndyrkingen har vært en strukturerende del av boplassen.

Figur 14. Toskipet hustuft ved terrassekant dokumentert med tilstøtende samtidige ardspor. Under utgravning. Gurvin, Sogndal, Sogn og Fjordane. Foto S. Diinhoff.

Gårdslokalisering og ressursorientering

Selv om korndyrkning og pionerjordbruk hører sammen, faller lokaliseringen av de kjente toskipete husene ikke inn i det mønster som karakteriserer den senere bronsealdersbosetningen, som nesten konsekvent er knyttet til terrasser og lignende lokaliteter med de mest optimale forhold for permanent dyrkningssaktivitet. I pionerfasen speiles den mer mobile og ekstensive bosetningsformen ved husenes lokalisering i nær sagt alle typer terreng, eksemplifisert ved Haugehusets beliggenhet på en liten strandnær flate ved sjøen, Hjellehusets ensomme beliggenhet midt på en skrinn elveslette og Hennehusets plassering høyt oppe en i bratt bakkeskråning ned mot fjorden.

Figur 15. Den senneolittiske gården på Hjelle, Eid. Grafikk R. Børsheim, Arkikon.

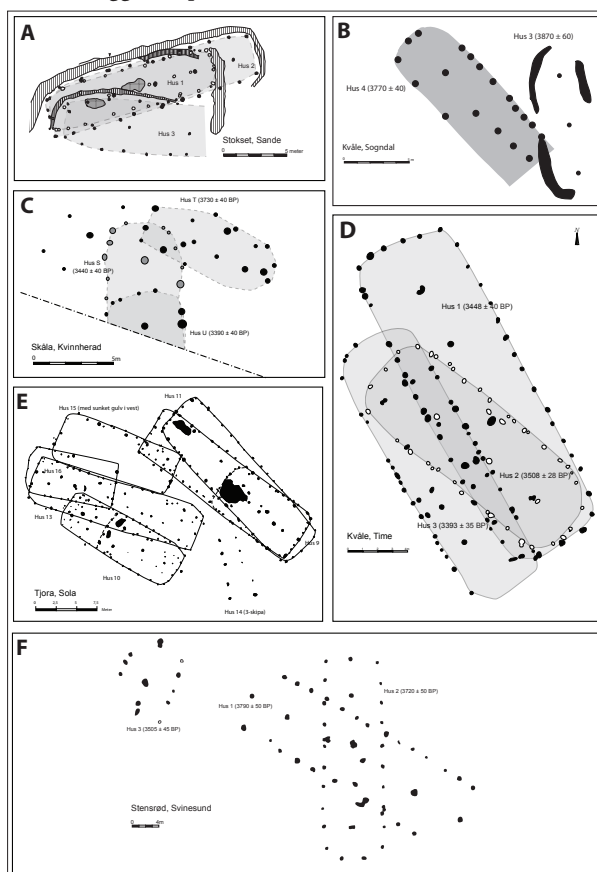

Figur 16. Den senneolittiske gården på Indre Henden. Grafikk R. Børsheim, Arkikon.

Denne lokaliseringsvariasjonen tyder vel først og fremst på at vilkår for februk hadde større betydning for bosetningsetablering og ressursutnyttelse enn vilkår for dyrkning, og at åkerbruket ble praktisert ut fra et behov som kunne tilpasses innenfor områder med mer marginale forhold for dyrkning. Samtidig skal det ikke utelukkes at variasjonen i lokalisering har sammenheng med en differensiert ressursutnyttelse, der fiske og fangst i hvert fall for en del av bosetningene har spilt en større rolle enn i de senere perioder. Fangstressursaspektet kan kanskje gi noe av forklaringen på Hjellobosetningenes (Stryn og Eid) nærhet til fiskerike elver og Hauge- og Stokksethusenes nærhet til sjøkanten. Figur 15 og 16 forsøker å vise hvordan bosetningene på Hjellev og Henne i Eid kommune kan ha artet seg i landskapet på et gitt tidspunkt.

Stedbundenhet og territorialitet

Det foreliggende tilfang av tufter og jordbrukskontekster tyder på at pionerjordbruket har vært mobilt og ekstensivt, men likevel stedbundet. Dette innebærer at de primære bosetningsenhetene, som ut fra husenes størrelse neppe har omfattet mer enn utvidete familiegrupper, har vært flyttet med til dels store tidsintervaller innenfor faste territorier. Et empirisk argument for en slik form for stedbundenhet er forekomsten av lokaliteter med to eller flere tidsforskjellige tufter beliggende på samme sted, men med noe ulik innretning. Eksempler på samlokaliserte

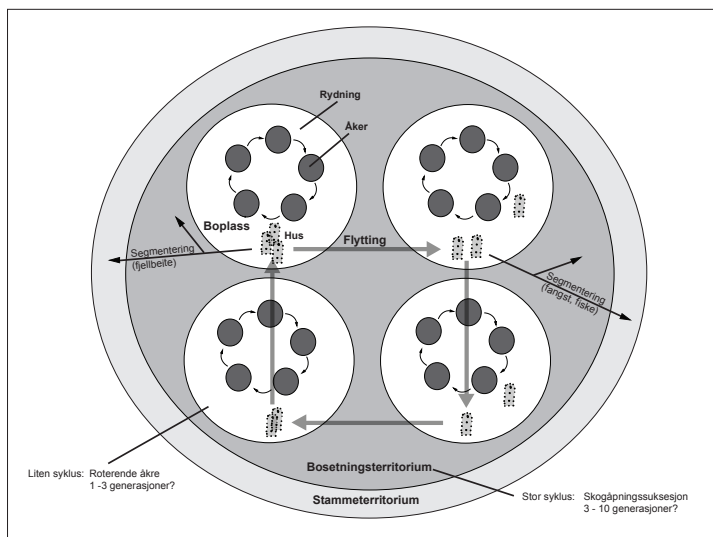

hustomter finner vi på Stokkset, Sande (Johnson & Prescott 1993), Kvåle, Sogndal (Diinhoff & Handeland in prep), Skåla, Kvinnherad (Handeland og Diinhoff 2010), Kvåle, Time, Rogaland (Børsheim 2005), Tjora, Sola, Rogaland (Armstrong in prep.) og Stensrød, Svinesund, Østfold (Rønne 2005) (Figur 17). Tuftene på Kvåle i Sogndal, Skåla, Kvåle i Time og Stensrød indikerer innbyrdes tidsforskjeller i de

Figur 17. Lokalteter fra SN/BA I med samlokaliserte hustufter.

A) Stokkset, Sande, Møre og Romsdal (Johnson og Prescott 1993).
 B) Kvåle, Sogndal, Sogn og Fjordane (Handeland & Diinhoff in prep.).
 C) Skåla, Kvinnherad, Hordaland (Handeland & Diinhoff 2010).
 D) Kvåle, Time, Rogaland (Børsheim 2005). E) Tjora, Sola, Rogaland (Armstrong in prep). F) Stensrød, Svinesund, Østfold (Rønne 2005).
 Grafikk A.B. Olsen og R. Børsheim.

radiologiske dateringer. (Stoksettuftene er ikke datert, mens dateringene av Tjoratuftene enda ikke er tilgjengelige). Dette tyder på at det har vært opphold, og ikke kontinuitet, mellom de enkelte husfasene. Ved alle disse lokalitetene finnes det i nærområdet en uendelighet av valgmuligheter for alternativ lokalisering.

Figur 18. Bosetningsstrukturen i jordbrukets pionerfase. En modell. Grafikk A.B. Olsen og R. Børshheim.

Der det kan dokumenteres gjennom store flateavdekkinger i de tilgrensende områder (Kvåle i Sogndal, Skåla, Kvåle i Time, Tjora og Stensrød), ser en imidlertid at det er de samme lokalitetene som er blitt brukt om igjen. Dette er en sterk indikasjon på at de samme slektsgrupper har vendt tilbake til de samme stedene og at bruken av lokalitetene er knyttet til slektstradisjon, gruppeidentitet og territorium. Den større samlingen på Tjora kan for øvrig indikere at bosetningen og befolkningen på Jæren var tettere med et mer intensivt jordbruk og kortere sykluser enn Vestlandet lenger nord, noe som også reflekteres i en betydelig større frekvens av senneolittiske løsfunn, (jf. Zinsli 2007). Bosetningsterritorier har selvsagt ikke satt grenser for all mobilitet. Ekstern mobilitet i den økonomiske sfæren kan ha vært knyttet til sesongvis segmentering, med buskapføring til fjellbeiter, jf. Skrivarhelleren (Prescott 1991; Hufthammer 1995), eller rettet inn mot fangstopphold i huler og hellere på kysten, jf. for eksempel Skipshelleren (Bøe 1934; Hufthammer 1995) og Ruskeneset (Brincmann & Shetelig 1920; Olsen A.B. 1992). Det viktigste grunnlaget for kontakt og mobilitet har likevel vært nødvendigheten av et sosialt fellesskap, som har bundet flere bosetningsterritorier sammen innenfor større geografiske områder. Slike fellesskap har trolig hatt stammestruktur av egalitær karakter, da pionertidens materielle kultur på Vestlandet ikke manifesterer seg med klare uttrykk for hierarkisering. Den senneolittiske løsfunndistribusjonen på Vestlandet er i hovedsak avgrenset til åtte mer eller mindre atskilte områder (bosetningskonsentrasjoner) som kan reflektere eksistensen av stammeteritorier (Zinsli 2007). Stammeteritoriene har vært knyttet sammen av regionale og overregionale nettverk som har vært betingende for kontakt, utveksling og historisk-kulturell påvirkning og innflytelse i den «europiske» sfæren. Modellen, figur 18, viser hvordan jeg ser for meg denne pionertidens bosetningsstruktur i grove trekk.

Steinaldertradisjonens slutfase

Ideologiske, teknologiske, klimatiske og samfunnsmessige endringer resulterte etter hvert i etableringen av en fastere og kontinuerlig stedbunden gårdsbosetning med intensivt gjødslingsbasert dyrkning og mer permanente åkersystemer (Diinhoff 1999). Dette skjedde i løpet av eldre bronsealder, men var på Vestlandet ikke nødvendigvis sammenfallende med skiftet fra to- til treskipete hus, da treskipete hus datert til tidlig eldre bronsealder inngår i flertuftlokalitetene på Kvåle og Tjora, og kan dermed synes å representere den siste fase i steinaldertradisjonens bosetningsstruktur.

Sluttkommentar

Avslutningsvis er det grunn til å påpeke at vi fortsatt vet lite om den tidligste jordbruksbosetningen på Vestlandet, selv om vi vet en god del mer enn bare for noen år siden. Kunnskapspotensialet er imidlertid stort, ikke minst i en tverrfaglig helhetlig landskapsanalyse som evaluerer det nye tilfang av hus og dyrkningskontekster i lys regionale pollendiagrammer, og på basis av det store pollen – og makrofossilmaterialet som er blitt generert ved flateavdekkinger, sjakting og punktrelaterte undersøkelser.

Etterord

Hovedgrunnlaget for dette forsøket på å oppdatere empiri og kunnskap om jordbrukskulturens pionertid er generert gjennom et betydelig antall undersøkelser utført i Bergen Museums forvaltningsdistrikt siden midten av 1990-tallet. Disse omfatter både registreringer i regi av fylkeskommunene, museale forvaltningsgravninger og hovedfagsrelaterte forskningsgravninger (Vestlandsgårdsprosjektet). Det ligger en stor arkeologisk og botanisk feltinnsats bak de resultater som her er presentert. I en kortfattet framstilling som dette vil det ikke være mulig å henvise direkte til alle undersøkelser brukt i den kvantitative oversikt over tidlige jordbrukskontekster. For å sikre at alle kilder synliggjøres har jeg derfor funnet det riktig, i tillegg til de primære henvisningene, å presentere en separat liste over samtlige publiserte og upubliserte rapporter, hovedoppgaver o.a. tekster som har bidratt til datagrunnlaget. Jeg har også benyttet meg av informasjon fra flere undersøkelser som enda ikke er slutført med ferdige utgravningsrapporter. De som er rapportansvarlige for disse prosjektene har gitt sin tillatelse til at data om tidlige jordbrukskontekster kan anvendes i denne sammenheng. Dette gjelder flere av mine kollegaer ved Universitetsmuseet i Bergen som hver og en skal takkes: Søren Diinhoff, Lene Halvorsen, Heidi Handeland, Kari Hjelle, Thomas Bruen Olsen, David Simpson, Camilla Zinsli og Leif Inge Åstveit. En spesiell takk til Niall Armstrong, Arkeologisk museum i Stavanger, som før ferdigstilling av rapport velvilligst har latt meg få bruke plantegninger fra den hittil mest funn- og strukturrike senneolittiske lokalitet i Norge utgravd på Tjora i Sola kommune i 2009. Takk også til Ola Rønne, Akershus fylkeskommune, og Geir Grønnesby, NTNU Vitenskapsmuseet for formidling av informasjon om kunnskapsstatus i Øst- og Midt-Norge. Til slutt skal Ragnar Børsheim, Arkikon, takkes for å ha bistått med hjelp til tilrettelegging av denne artikkelens figurmateriale.

Summary

This paper attempts to increase our understanding of what we might call the ‘pioneer farmers’ of Western Norway. It is based on a synopsis and interpretation of a considerable dataset of house remains and agricultural fields and clearances generated through archaeological rescue excavations since the mid-1990s. The focus is on indications of MNB (Mid-Neolithic period B) agro-pastoralism and on agricultural practice and settlement structure in the Late Neolithic. The paper begins with an overview of the Neolithic two-aisled houses uncovered to date, by the method of top soil stripping in Western Norway (the districts of Sunnmøre, Sogn og Fjordane, Hordaland and Rogaland). The paper then summarizes the chronological and geographical distribution of all dated and palynologically identified agricultural contexts from the MNB/LN periods in Western Norway, north of Rogaland. The West Norwegian primary context data of Neolithic agriculture far exceeds the amount of data from other regions in Norway (and should therefore also be considered as an important source in the study of early farming in those regions). Here it is argued that the MNB was the period of transformation from hunting-gathering to agriculture in Western Norway. This process led to the establishment of a purely agricultural society at the MNB/LN transition. The location and the character of Late Neolithic house structures and the associated clearance-cultivation contexts, indicate an agricultural practice with rotating cultivation systems, extensive use of outfield pastures and also the rotation of farms in a larger cycle within settlement territories. A hypothetical model of Late Neolithic settlement structure is presented at the end of the paper.

Litteraturliste

- Armstrong, N. in prep. *Frå dei første gårdsbruk til Vikingtidsgravar: Bakertomta gjennom tre tusen år på Tjora i Sola kommune*. (Foreløpig tittel). Arkeologisk Museum, Universitetet i Stavanger.
- Bakka, E. 1955. *Holerøysa*. Upublisert manuskript. Topografisk arkiv, Bergen Museum, Universitetet i Bergen.
- Bakka, E. 1976. Fire Vestnorske Kystboplasser frå Yngre Steinalder. *Iskos no. 1*.
- Bøe, J. 1934. Boplassen i Skipshelleren. *Bergens Museums Skrifter*, Nr. 17.
- Børsheim, R. 2005. Toskipede hus i neolitikum og eldste bronsealder. I: Høgestøl, M., Selsing, L., Nærøy, A.J. og Prøsch-Danielsen, L. (red.) *Konstruksjonspor og byggeskikk – metodikk, tolkning og forvaltning*. AmS-Varia 43: 109-120.
- Diinhoff, S. 1999. Træk av det Vestlandske jordbruks historie fra sen steinalder til tidlig middelalder. *Arkeo* nr. 1 – 1999: 15-28.
- Diinhoff, S. 2000. *Rapport for de arkeologiske feltundersøkelser ved Melsetbøen II Stordal*. Upublisert utgravningsrapport ved Bergen Museum, Seksjon for Ytre Kulturminnevern, Universitetet i Bergen.
- Diinhoff, S. og Halvorsen, L. in prep.. *Arkeologiske undersøkelser av bosetnings- og dyrkningsspor fra sen steinalder til middelalder på Kvåle og Gurvin 2007*. Universitetet i Bergen, Bergen Museum, Seksjon for ytre kulturminnevern.
- Gjessing, G. 1943. Steinalder – Bronsealder – Steinbronsealder? *Viking VIII*: 15-28.
- Gjerpe, L.E. og Bukkemoen G.B. 2008. Nordby 1 – Toskipede hus fra neolitikum-bronsealder og boplasspor fra jernalder. I: Gjerpe, L.E. (red.) *E-18-prosjektet Vestfold. Bind 3. Hus, boplass- og dyrkningsspor*. Varia 73: 7-39.
- Gundersen, H og Soltvedt, E-C. 1995. *Arkeologiske undersøkelser på Hjelle, Stryn*. Upublisert utgravningsrapport ved Bergen Museum, Seksjon for Ytre Kulturminnevern, Universitetet i Bergen.
- Handeland, H. og Diinhoff, S. 2010. *Arkeologiske undersøkelser av bosetnings- og dyrkningsspor fra sen steinalder til vikingtid på Jensajordet, Skåla, Kvinnherad 2008*. Upublisert utgravningsrapport ved Bergen Museum, Seksjon for Ytre Kulturminnevern, Universitetet i Bergen.

- Hinsch, E. 1956. *Yngre steinalders stridsøkskulturer i Norge*. Universitetet i Bergen, Årbok 1954. Historisk-antikvarisk rekke, Nr.1.
- Hjelle, K., Hufthammer, A.K. og Bergsvik, K.A. 2006. Hesitant hunters: a review of the introduction of agriculture in Western Norway. *Environmental Archaeology* 2006, vol 11: 147-170.
- Hufthammer, A. K. 1995. Tidlig husdyrhold I Vest-Norge. I: Bergsvik, K.A., Nygaard, S. og Nærøy, A.J. (red.) *Steinalderskonferansen i Bergen 1993*. Arkeologiske Skrifter, Arkeologisk institutt, Bergen Museum, No.8 -1995: 203-219.
- Jensen, J. 2001. *Danmarks Oldtid: Stenalder 13000 – 2000 f.Kr.* Gyldendal 2001.
- Johnson, T. 1993. *Sein-neolittisk tid i Sogn og Fjordane. Gjenstandstyper og funndistribusjon*. Upublisert hovedoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Johnson, T. og Prescott, C. 1993. Late Neolithic houses at Stokkset, Sande in Sunnmøre. I: Solberg, B. (red.) *Minneskrift til Egil Bakka*. Arkeologiske Skrifter fra Historisk Museum, Universitetet i Bergen, No. 7 – 1993: 70-89.
- Nielsen, P.O. 1993. The Neolithic. Settlement. I: Hvass, E. og Storgaard, B. (red.) *Digging into the past. 25 Years of Archaeology in Denmark*: 92-95. Århus.
- Nielsen, P.O. 1997. De ældste langhuse. Fra toskibede til treskibede huse i Norden. *Bebyggelsehistorisk Tidsskrift* 33, 1997: 9-30.
- Nielsen, F.O. og Nielsen, P.O. 1986. Stenalderhuse ved Limensgård på Bornholm- *Nasjonal museets Arbejdsmark* 1986: 101-114.
- Olsen, A.B. 1992. *Kotedalen - en boplass gjennom 5000 år. Bind 1: Fangstbosetning og tidlig jordbruk i vestnorsk steinalder: Nye funn og nye perspektiver*. Universitetet i Bergen.
- Olsen, A.B. 2006. *Arkeologiske granskninger av et toskipet langhus fra sen yngre steinalder på Åse gnr. 50/ bnr. 1, Ålesund kommune, Møre og Romsdal*. Upublisert utgravningsrapport ved Bergen Museum, Seksjon for Ytre Kulturminnevern, Universitetet i Bergen.
- Olsen, A.B. 2009. Transition to farming in Western Norway seen as a rapid replacement of landscapes. I: McCartan, S., Shulting, R., Warren, G. og Woodman, P. (red.) *Mesolithic Horizons. Papers presented at the Seventh International Conference on the Mesolithic in Europe*, Belfast 2005: 589-596. Oxbow Books.
- Olsen, T. B. 2007. *Fra åker i steinalderen til rituelt gropfelt i jernalderen. Arkeologiske undersøkelser av kulturminnelokalitet på Stedje. Stedje gbnr. 64/4, Sogndal kommune, Sogn og Fjordane*. Upublisert utgravningsrapport ved Bergen Museum, Seksjon for Ytre Kulturminnevern, Universitetet i Bergen.
- Prescott, C. 1991. *Kulturhistoriske undersøkelser i Skrivarbelleren*. Arkeologiske rapporter 14, Historisk museum, Universitetet i Bergen.
- Prescott, C. 1993. Omkring den tidlige pastoralisme i Sogn. I: Schanke, K. (red.) Innlegg ved det norske arkeologmøtet i Tromsø 1992. *Tromsø Kulturhistorie* nr. 24:55-82.
- Prescott, C. 1995. *From Stone age to Iron Age. A Study from Sogn, Western Norway*. BAR international Series 603. Oxford: British Archaeological Reports.
- Prescott, C. 2009. History in prehistory- the later Neolithic/Early Metal age, Norway. I: Glørstad, H. og Prescott, C. (red.) *Neolithisation as if history mattered. Processes of Neolithisation in North-Western Europe*. Bricoleur Press.
- Rønne, O. 2005. Hus og gård i senneolitikum på Svinesund. *Primitive tider* 2004, 7: 61-69.
- Rullestad, S. S. 2009. *Arkeologisk undersøkelse 2009. Huseby Østre 101/2, Stjørdal kommune, Nord-Trøndelag*. NTNU – Vitenskapsmuseet 2010. Upublisert rapport.
- Welinder, S., Pedersen, E. A. og Widgren, M. 1999. Det svenska jordbrukets historia: *Jordbrukets första femtusen år, 4000 f.Kr. – 1000 e.Kr.* Borås.
- Zinsli, C. 2007. *Samfunn og bosetning på Vestlandet i senneolitikum*. Upublisert masteroppgave i arkeologi. Universitetet i Bergen.
- Zinsli, C. og Åstveit, L.I. 2010. *Arkeologiske undersøkelser av røyser, bosetnings- og dyrkningsspor, samt steinalderlokalitet på Søvik gnr. 175/bnr. 24 og 175, Haram kommune, Møre og Romsdal*. Seksjon for ytre kulturminnevern, Bergen Museum, Universitetet i Bergen, 2010. Upublisert utgravningsrapport ved Bergen Museum, Seksjon for Ytre Kulturminnevern, Universitetet i Bergen.

